

מנאר חסן, סמויות מן העיץ: נשים והערים הפלסטיניות. תל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2017. עמ' 207.

ספא אבו רביעה

ספרה של מנאר חסן הוא מסמך היסטורי חשוב המספק התבוננות מעמיקה בחלקיה הנעלמים של פלסטין שהתקיימו עד 1948. הערים הפלסטיניות חוללו תהליכים חברתיים, תרבותיים וכלכליים מואצים של עיור ופיתוח בחברה הפלסטינית ועיצבו מרחב ציבורי חילוני מגוון והטרוגני, שהכיל שונות תרבותית, דתית ומגדרית, ואפשר חופש, אינדיבידואליזם ותנועה חברתית ופיזית. בתהליך העיור והפיתוח אף התעצבו יחסי המגדר הן בזירה הפלסטינית המקומית והן בזירה האזורית הערבית שסביבה. זו הצצה אל העבר, שחסן טוענת כי חדל מלהתקיים לאחר הריסתן של ערים אלו, עקירת תושביהן בנכבה הפלסטינית והקמתה של מדינת ישראל על חורבותיהן. רבות מן הערים הפכו ליהודיות, תהליך שחיסל סופית את עברן ואת המרקם החברתי-תרבותי כלכלי שהתקיים בהן עד אז, אבל בעיקר, לטענת חסן, חיסל את תהליכי העיור המואצים שהחלו בקרב כמעט 40 אחוזים מן החברה הפלסטינית. מאז אנו עדים לנסיגה מן העיור ולהפיכת הכפר הפלסטיני לדומיננטי בזיכרון ובתודעה הפלסטינית כסמל לעמידות הפלאח הפלסטיני, ה"סומוד", מול המנשל ולזיקתו הישירה לאדמה ולמקום. חיי היום-יום בעיר מתוארים כעשירים, דינמיים ובעלי אופי ברור ונוכח. תיאוריה המפורטים והעשירים של חסן משחזרים את החיים היום-יומיים שהתקיימו בערים הפלסטיניות ומאפשרים לקורא לדמיין אותם ולחיותם מחדש. טענתה החוזרת ונשנית של המחברת כי חיים אלו הוקפאו בשיאם באירועי 1948 מעלה תרחיש חלופי מדומיין המקנן בקרב הפלסטינים. מראיונות שאני עורכת במסגרת מחקריי עולה התהייה – מה היה קורה אילו? מה היה קורה אילו ערים אלו לא חדלו, אילו פלסטין המשיכה להתקיים, אילו המשכנו לחיות באופן רציף את חיינו, אילו העבר לא היה זיכרון עמום

* ד"ר ספא אבו רביעה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.
דואר אלקטרוני: safa.ab@gmail.com

בתודעת הסבים והסבתות שלנו, אילו לא היינו קפואים בהווה של קטיעה גסה בין החיים של עד 1948 לבין החיים שאחרי 1948. תהיות אלו מתעוררות בקרב הפלסטינים מבני דור 1948 ואף בקרב בני ובנות הדור השני והשלישי. ספרה של חסן מעמיד לפנינו סצנות חברתיות ותרבותיות של חיים שהיו, ולטענתה אינם מונכחים בהווה שלנו, המושתת על זיכרונות אחרים שעיצבו הזיכרון הפלסטיני הלאומי, וגם זה הציוני, ויצרו ניגודיות בין מה שהיה לבין האופן שבו המרחב נתפס והובנה. אתיחס לכמה טענות העולות מן הספר, ודרכן אעלה תהיות על מקומו בתיעוד ההיסטוריה הפלסטינית וביצירת הידע הנעלם והמוכחש, מתוך התמקדות בהקשר הישראלי-פלסטיני העכשווי ובמקומה של העיר הפלסטינית בחיי הפלסטינים בישראל בהווה.

היעלמותה של העיר הפלסטינית

הסוגיה הראשונה והמרכזית שחסן מתייחסת אליה נוגעת להיעלמות הערים הפלסטיניות הן מן ההיסטוריה הציונית והן מן ההיסטוריה הפלסטינית. היא מציינת כי המרחב הפלסטיני התעצב ותועד בהיסטוריה הפלסטינית כמרחב כפרי המסמל לאומיות בראשיתית בתודעה הפלסטינית, ובעיקר בזיכרון הלאומי הפלסטיני הקולקטיבי. על מחיקת ההווה העירונית הפלסטינית, ועל מחיקת מקומן של הנשים שפעלו במרחב העירוני שואלת חסן, מהם המנגנונים שבאמצעותם מתממשת השכחה זו? מה הזיקה בין צמדי ההפכים – בין שכחה וזיכרון לבין עיר וכפר? ומדוע ההיצמדות לאדמה ולכפר היא הגורם המרכזי בסיפור העבר במרחב הפלסטיני של אחרי 1948?

תיעוד הערים בספרה של חסן הוא גם קריאת תיגר על הלאומיות הפלסטינית שהתמקדה בכפר ובפלאח בתיעוד זיקת הפלסטיני למקום. נוסף על כך, חסן מייצרת חלופה לתפיסת המקום ומציעה מגוון של מבנים חברתיים שהתקיימו בפלסטין עד 1948, הכולל, לצד הפלאח, גם אליטות פלסטיניות ומעמד ביניים מרכזי שהתפתחו בה. היא מציעה להתמקד בהם ובתרומתם לפיתוח של העירוניות הפלסטינית, במרקם החברתי, התרבותי והכלכלי שהתקיים בערים, לצד הכפרים ומן הכפרים, פיתוח שהשפיע על החברה כולה ויצר תהליכים של ניעות חברתית במקום.

עוד היא טוענת כי גם ההיסטוריה הציונית מציגה את החברה הפלסטינית ככפרית מטבעה, וכך היא טבועה בתודעה הישראלית הקולקטיבית. דימוי זה של החברה הפלסטינית ככפרית פרימיטיבית, חקלאית, אנאלפביתית והומוגנית עונה למעשה על הסטראוטיפים בתפיסת המקום בהיסטוריה הציונית. השכחת הערים הפלסטיניות והתעלמות מן החיים העשירים, הדינמיים והמתפתחים שהתקיימו בהן בקרב כ־40 אחוזים מתושבי פלסטין עד 1948, מציגה תמונת מצב של כפרים מבודדים, בלא זיקה חשובה ביניהם, ובעיקר העדרו של עם או לאום עם תודעה חברתית ותרבותית, וחלילה, עם תודעה פוליטית לאומית.

בהעדר ערים, נעדרת גם ההתנגדות הפלסטינית שהתעצבה במוקדי הערים כלפי מה שתושבי הערים מכנים "כנופיות ההגנה" (עמ' 85), התנחלויות יהודיות בפלסטין ותכנית החלוקה. נוסף על כך, יש השטחה של המבנה החברתי הפלסטיני ההטרואגני ושל הניעות החברתית שהתקיימה בהגירה מן הכפר אל העיר, שייצרה דינמיקה מעניינת ומורכבת של מעמדות חברתיים ויחסים שהתפתחו ביניהם. כך הוצג המרחב כסוג של ריק עם כפרים מפוזרים ובלא זיקה ממשית לאומית ביניהם, והתבססה הטענה השכיחה של "עם ללא ארץ, וארץ ללא עם", הטענה שבמרחב גרו פלאחים כפריים, אבל לא היה עם תודעה פוליטית ולאומית ועם נוכחות מורכבת ודינמית.

תפיסות אוריינטליסטיות אלו עוזרות לנתק את הפלסטינים מן ההיסטוריה, ממקומות את הישות הציונית ככוח מרכזי בפיתוח של המקום ותושביו וכגורם מערבי מחולל המחדיר תהליכי מודרניזציה וקידום במקום, ובעיקר כבעל הכוח המרכזי האחראי על השינויים ומפתח את המקום הפרימיטיבי, הדל וההומוגני הזה. מיקום זה של הישות הציונית מעניק לה תפקיד חשוב, שאף עזר לתושבי המקום לזכות ולהתפתח בעצמם.

יחסי מגדר

על סמך ספרות תאורטית נרחבת בעניין, חסן טוענת כי העיר היא גורם מחולל במעמד האישה ובמקומה במרחב הציבורי. העלמת העיר הפלסטינית והתעלמות מתהליכים מרתקים ביחסי המגדר, מן הפמיניזם הפלסטיני המקומי ומזה הערבי הסובב אותו, מותיר אותנו אפוא עם תמונת הפלאחה, האנאלפביתית, הכלואה במרחב הפרטי ונתונה לדיכוי הפטריארכלי – דימוי מוטעה, חד-גוני, אוריינטליסטי, שהובנה והתקבע במרחב ובתודעה.

דימוי מוטעה זה מעניק גם לפמיניזם המודרני המערבי תפקיד חשוב בגאולת הנשים מתרבותן הדכאנית, כאילו העיר הישראלית שקמה אחרי 1948 היא-היא הגורם המשחרר, המאפשר לאישה הפלסטינית מרחב עירוני, פמיניסטי ומערבי להתפתח בו.

תיאוריה של חסן מנפצים מיתוסים אלו, בהציגם תמונה מנוגדת של עבר עשיר, דינמי, מתפתח, של תהליכי עיור מואצים והתפתחותו של מעמד ביניים משכיל, של התנגדות פלסטינית לנישול הציוני ושל שינויים חברתיים ותרבותיים מעמיקים. עוד מציגים תיאוריה מוסדות עירוניים מסוגים שונים, כגון מערכות עיתונים ותחנות רדיו, המלמדים על תודעה פוליטית נרחבת ועל התנגדות לקולוניאליזם הבריטי. במרחב הציבורי הזה נערכו דיונים על מקומה ומעמדה של האישה, על יחסי המגדר בפלסטין ועל סוגיות מגדריות חשובות בחברה הפלסטינית, כגון גיל הנישואין, זכויות האישה בגירושין והרעלה כמדכאת נשים. שיח מורכב ומתקדם זה התהווה במרחב משוחרר, הטרואגני, שנשים וגברים מילאו בו חלק חשוב.

נוסף על כך, חסן מתארת בפירוט את מקומם של התאטראות ובתי הקולנוע, הספריות הציבוריות, מועדוני התרבות והחברה, ארגוני הנשים, האיגודים המקצועיים והמפלגות, בתי הקזינו, בתי הקפה ומועדוני הלילה. נוכחותן של זירות תרבות אלו

מציגה את חיי היום-יום בעיר, את יחסי המגדר, את היחסים בין המעמדות ואת היחסים הבין-דוריים. אלו מציגים חיי עיר עשירים, דינמיים ומלאים, במובן החברתי, התרבותי והכלכלי, חלופה המנוגדת לדימוי החברה הפלסטינית כפי שנחקק בתודעה הפלסטינית והציונית כאחד.

במרחבים אלו התפתחו יחסי מגדר, ומעמדה של האישה מצטייר בצורה שונה לגמרי. הדבר מתחיל עוד מסיפורה של אמה של המחברת, הטוענת כי חייה בעיר לפני 1948 היו משוחררים יותר מחיי בתה בכפר שלאחר 1948 (עמ' 12). חסן מתארת בספרה כיצד התפתחו יחסי המגדר בערים הפלסטיניות שלא דרך השפעה טוטלית של המערב, כפי שהיה נהוג לחשוב על תמורות פמיניסטיות וחברתיות, אלא בהשפעתם של מקורות מקומיים פלסטיניים ואזוריים ערביים, כגון אגודות נשים, מועדונים שיתופיים, שיח ביקורתי, מאמרים בעיתונות ויצירות ספרותיות. נשים פלסטיניות אף מילאו חלק פעיל ומרכזי בעיצובו ובייצורו של המרחב הציבורי, באמצעות ייסוד, הקמה, הובלה וניהול של מוסדות תרבות, חברה וכלכלה, כגון אגודות שיתופיות, מכללות, בתי ספר, בתי קולנוע ובתי קפה.

עוד היא מתארת דפוסי התנהגות של נשים רווקות שנהגו לגור מחוץ לבתי הוריהן בעיר, שהשתתפו במחזות, במופעי ריקוד וזמר, באמנות ובתרבות. נוכחות זו נתפסה כטבעית ומרכזית בנוף העירוני המתפתח. תיאור מעניין עוסק ברקדניות הג'נאקי בנות המעמד הנמוך, שנהגו לרקוד ולהופיע במרחבים הציבוריים. דפוסים אלו הולידו מעמד ביניים חדש מחוץ למסגרת הפטריארכלית המסורתית הכפרית, מעמד שקרא עליה תיגר ואף יצר חלופה לכפרי, לפטריארכלי ולזיהוי האישה עם המרחב הפרטי.

הדבר מעניין בשני מובנים: האחד, מול הזירה המערבית הפמיניסטית הטוענת להצלת הנשים הערביות מתרבותן ההכאנית, והאחר, בזירה הפנים-פלסטינית, שבה הפטריארכיה נתפסת כגורם מרכזי ודומיננטי ובעל נוכחות היסטורית, שאין לו חלופות מקבילות. כך נוצרה תמונת מצב היסטורית שבה החלופה המשחררת והמפתחת היא רק הישראלית. עניין נוסף שעולה מכך קשור ליחסי הפלסטינים עם הפמיניזם ועם השחרור והנאורות, המזוהים עם הכובש ולפיכך נתפסים כמשהו שלילי. ההתנגדות לחקת את אותו כובש ולהיות כמוהו תרמה לנסיגה ביחסי המגדר ולעליית קרנה של הפטריארכיה, ואף עזרה למקם את הפטריארכלי כמקור סמכותי מרכזי בחברה הפלסטינית.

סיפור העיר הפלסטינית

הספר מייצר שאלות אפיסטמולוגיות נוספות. למשל, כיצד מסופרת ההיסטוריה הפלסטינית? האם היא מתועדת כסיפור אחיד, הומוגני, המסופר מלמעלה בעיקר או רק מול המגשלה?

חסן מציעה לספר את סיפור העיר הפלסטינית לא רק דרך העדשה של התפתחות הלאומיות וההתנגדות לכנופיות, להתנחלויות ולתכנית החלוקה, אלא כבעלת קיום עצמאי ודינמי. העיר אינה מנותקת מהקשרים פוליטיים, חברתיים ותרבותיים אזוריים,

והיא מושפעת מהתרחשויות אקטואליות ומגיבה לאירועים היסטוריים. אבל במבט פנים-חברתי על חיי היום-יום, העיר מוצגת כמרחב דינמי, מתפתח, משתנה, מתחרה, המתנהל בין מעמדות, בין דתות וביחסי מגדר. זויות זו חשובה שכן הספר משחרר את הסיפור הפלסטיני מן השיח הלעומתי שרק מתעמת עם המנשל, משחרר אותו מקטגוריות נוקשות שדרכן הוא אמור להתנהל ולהתעצב כסיפור אחיד, הומוגני של בעל האדמה, הפלאח, ועמידותו מול המנשל, משחרר את סיפור העיר הפלסטינית מתיאור צר וכלוא של ההיבטים המחוללים תודעה לאומית מול הכובש. ספרה של חסן דואג לומר לקורא כי היו חיים בפלסטין והם התקיימו הרבה לפני הציונות, וגם בתגובה כמוכן לנישול הישראלי, אבל לא רק כך. עמדה זו פותחת את התיעוד ההיסטורי בספר בתיאור הקיום היום-יומי, בסיפור ההיסטוריה מלמטה של המרחבים הנתפסים מלמעלה.

לאורך הספר חוזרת המחברת על הטענה, כאמור, כי עם היעלמות הערים הפלסטיניות באירועי 1948 נפרם המרקם החברתי והתרבותי שהתקיים בהן. ברצוני להציע לבחון טענה זו בערים פלסטיניות שהמשיכו להתקיים, כגון נצרת, כעיר פלסטינית בישראל, מרחבים עירוניים פלסטיניים בערים ישראליות מעורבות, כגון חיפה, יפו, עכו, לוד ורמלה, וערים פלסטיניות באזורי שליטה פלסטינית, כגון רמאללה. אלו ואלו מציעים לפלסטיני את תחושת העירוניות המשחררת, האנונימית, האינדיבידואליסטית.

רמאללה, לדוגמה, בשל הזיקה התרבותית והשפתית, מושכת אליה את הפלסטינים מישראל הרבה יותר מאשר תל אביב. למעשה, הפלסטינים מישראל מפתחים את העירוניות שלהם במרחב הציבורי שלה, המציע את אותה אנונימיות, אינדיבידואליות, אינטלקטואליות חברתית ותרבות עשירה. תל אביב, לעומתה, פועלת בגזענות כלפי הפלסטיני וגורמת לו להרגיש ניכור וזרות, ואף דואגת להזכיר לו (אם הוא רוצה לגור בה ולעבוד בה) כי זה מרחב יהודי-ישראלי עם עליונות אתנוקרטית ברורה. תל אביב, כדוגמה, מגלמת את גישת הישראלי הרואה בעצמו גורם מחולל שינוי, המאפשר שחרור ופיתוח עבור הפלסטינים בזכות נוכחות העיר הישראלית המערבית – ראייה המעלימה את ההקשר ההיסטורי העשיר של הערים במרחב, את תרומתן לפיתוח יחסי המגדר ואת מעמד הביניים הפלסטיני ביפו, בירושלים ובחיפה הרבה לפני הקמתה של תל אביב.

הערה על המתודולוגיה

חסן התמודדה עם אתגר לא פשוט במהלך כתיבת הספר, ליקוט של חלקי מידע המייצרים ספיס מעניין של מרקם חברתי עירוני. בהעדר ארכיונים מסודרים כמקור ידע מרכזי, כהגדרתה, היא פנתה אל מה שהיא מכנה "מקורות אלטרנטיביים" (עמ' 23). אלו הם ראינות עם "קהילת הזיכרון" שיכולים לספק מזיכרונותיהם על המרחב שבו חיו, קטעי עיתונות עשירים, יצירות ספרותיות ומסמכים היסטוריים נוספים. אלו מלווים בסוג של הצטדקות על השיטוט בין המקורות המרובים עד לקבלת תמונת מצב על העבר.

ההצגה המתודולוגית והאפיסטמולוגית של הדברים בצורה זו עוררה בי תחושת חוסר נחת בעת קריאת הספר, שכן יצירת "יש מאין" במקרה הפלסטיני, ובייחוד נוכח החידלון של הקיום העירוני והארכיונים שבו, דורשת בדיוק עבודה מסוג זה שערכה המחברת: איסוף, ליקוט, חיפוש אינטנסיבי במקורות היעד שאכן קיימים ויכולים לספר על העבר. אלו אינם "מקורות אלטרנטיביים", והצגתם ככאלו מול הארכיון מגדירה את הארכיון כנדבך מרכזי וכמעט יחיד לדעת וללימוד על העבר. להפך, הארכיון הוא רק אחד ממקורות המידע. לארכיון מגבלות משלו – חיבורו לקבוצות הגמוניות אליטיסטיות, בדרך כלל גבריות וציבוריות, לדוגמה, מצר את גבולותיו מלכתחילה. לפיכך, ראיונות עומק עם אנשים שחיו את העיר עד 1948, פרסומים בלתי פורמליים ופורמליים של הדיונים ושל השיח העשיר שהתקיימו במקום, סימונים חברתיים, ניואנסים, שפה, פרסומים ועוד, הם בעלי תרומה חשובה מאוד לקריאה ביקורתית, מורכבת ומעמיקה בעבר הנשכח, שחסן, אנתרופולוגים, סוציולוגים, גאוגרפים והיסטוריונים אחרים עושים.

איני יכולה בלי להתייחס להקשר הפוליטי שבו אנו חיים. הנכחת העבר בהווה מורכב כמו זה שאנו חיים בו היא חלק מהתנגדות למחיקה, להשתקה ולהעלמה של הפלסטיני, אבל גם התנגדות למחיקה, להשתקה ולהעלמה של השיח הביקורתי, המורכב, זה ששואל שאלות, מציע חלופות אמפיריות, מתודולוגיות ואפיסטמולוגיות לאמת מוחלטת אחת.